

**De herziening van het
totalitarismeconcept**

Paul Luykx

Stalinisme in revisie

26

Altijd al is het stalinisme onder wetenschapsbeoefenaars van allerlei slag voorwerp van stevige debatten geweest. Zo heeft men er een vorm van ontwikkelingsdictatuur in willen zien, vergelijkbaar met de politieke systemen in sommige gedekoloniseerde landen. Of men beschouwde Stalin als een rode tsaar en het stalinisme als niets anders dan een voortzetting van oude, Russische tradities in een bolsjewistisch jasje.

Het meest invloedrijke concept waarmee men er – minstens vanaf de jaren vijftig – greep op probeerde te krijgen, was echter de notie totalitarisme. Niettemin brokkelt in wetenschapsland het monopolie van dit concept de laatste decennia flink af.

Vanaf het begin van de jaren twintig viel het politieke waarnemers en daarna politicologen en weer wat later politiek-historici op, dat zich in het fascistisch Italië, het bolsjewistisch Rusland en het nationaal-socialistisch Duitsland een vorm van dictatuur ontwikkelde die volstrekt nieuwe kenmerken vertoonde. In niets leken die systemen op de antieke dictatuur, het vorstelijk absolutisme, het sultanaat of welke Aziatische despotie ook. Het ging in die drie Europese staten om het volslagen tegendeel van het model van de liberaal-democratische staat en de vrije samenleving, zoals die vanaf het midden van de negentiende eeuw vorm hadden gekregen.

Totalitarisme was het kritisch concept waarmee die moderne dictaturen werden geanalyseerd en afgewezen. Gekritiseerd werd de totalitaire staat omdat hij de ontkenning was van het democratisch pluralisme. Eén dictator, één partij, één ideologie maakten er de dienst in uit. Partij en staat waren beide centralistisch en hiërarchisch opgebouwd en vormden goed geoliede machinerieën waarmee de wil van de Leiders prompt ten uitvoer werd gelegd. Een zelfstandige samenleving bestond niet. Het economisch en sociale leven zowel als de cultuur (kunst, onderwijs, godsdienst) stonden volledig onder staatsbeheer. Ieder spoor van een *civil society* was erin uitgewist, er was sprake van een *entleerte Gesellschaft* – een term, die in de huidige discussies over de DDR wordt gehanteerd. Van dergelijke systemen valt dus geen sociale geschiedenis te schrijven, eenvoudig omdat die non-existent was. Met nadruk werden in totalitarismebenaderingen ook alle vormen van

repressie en terreur aan de kaak gesteld. Holocaust en Goelag Archipel werden bijna synoniem met totalitair systeem.

Revisionisme

In de studie van de twee 'groottotalitarismen', Derde Rijk en stalinisme, zo goed als in de nieuwe geschiedschrijving over bijvoorbeeld de DDR, heeft de benadering vanuit het totalitarismemodel inmiddels tot forse kritiek en een andere aanpak geleid. In al die gevallen deden zich de effecten gevoelen van de algemene ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. Daarin hebben zich immers naast en tegenover een traditionele, politiek-historische benadering sinds lang alle mogelijke vormen van sociale en maatschappijgeschiedenis en de laatste decennia ook van cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis baangeboken. Zeker voor wat de eerste golf van revisionisme betreft kwam daar echter nog wat bij. Die was namelijk zo goed als

Dr. P.M. Luykx is verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Dit artikel is een bewerking van zijn voordracht tijdens de nascholingsdag in Leiden.

geheel in de Verenigde Staten te lokaliseren, waar vanaf de jaren zeventig geleerden als Moshe Lewin en de veel jongere Sheila Fitzpatrick stevig aan de bel trokken.

In de VS was de studie van de Sovjet-Unie tot die tijd echter volledig in handen van sovjetologen en *Kremlin-watchers*, die als gevolg van de Koude Oorlog tientallen jaren lang en zwaar door Washington gesubsidieerd het studieveld compleet beheersten. Het totalitarismemodel, dat immers op de tegenstelling van vrije en dictatoriale wereld was gebaseerd, was daarbij hun alfa en omega. Het sociaal-historisch revisionisme is ook daar een reactie op. In de continue stroom van debatten die in de vakbladen, maar ook daarbuiten, vaak hartstochtelijk werden gevoerd, mengden zich dan ook wetenschappelijke en politieke elementen tot een soms onontwaarbaar geheel.

Ook een land als de Sovjet-Unie – zo wilden de revisionisten verduidelijken – en zelfs een systeem als het stalinisme hebben een sociale en culturele geschiedenis. Ook tijdens Stalin vertoonde de samenleving beweging en dynamiek en deden zich groepsbelangen gelden waarmee de stalinistische staat rekening had te houden. Zonder dat alles is het stalinisme ondenkbaar. Tussen regiem en samenleving bestond ook hier *wisselwerking*. En met deze laatste term is het beeld van de platgewalste samenleving uit het totalitarismemodel onverenigbaar.

Culturele revolutie

Op het revisionisme als school of stroming en op allerlei methodische kwesties die ermee samenhangen, zal in dit verband niet verder worden ingegaan. Wat hier volgt is een uiteenzetting van de consequenties die de herziening met zich meebrengt voor een aantal hoofdpunten van het traditionele stalinismebeeld. Daartoe geef ik een korte uiteenzetting van tendensen en conclusies van een vijftal deels geruchtmakende studies waarmee revisionisten de laatste twintig jaar voor het voetlicht zijn getreden.

Als eerste proclamatie van de nieuwe richting wordt meestal het congres aangemerkt dat Sheila Fitzpatrick in het midden van de jaren zeventig organiseerde en waarvan zij de bijdragen kort daarna publiceerde. Het thema: de culturele revolutie in Rusland tussen 1928 en 1931.

Een stukje culturele geschiedenis: poster van N. Kagout uit de twintiger jaren.

Naast de industrialisatie en de collectivisatie van de landbouw werd hiermee voor het eerst een derde wezenlijk element geïntroduceerd dat het begin van de stalinismejaren markeerde.

Die culturele revolutie was volgens haar en de overige auteurs op heel verschillende gebieden herkenbaar. Allerlei radicale figuren en groepen die zich in de NEP-periode gedeisd hadden moesten houden, drongen zich eind jaren twintig heftig naar voren. Zo ontplooiden de Vereniging van proletarische schrijvers, de Bond van strijdbare atheïsten en het Instituut voor rode professoren klassenstrijdachtige activiteiten. Hun aller doel was het vestigen van een proletarische cultuur.

Maar ook het onderwijs moest op de helling. Overheerste tot dan toe de leninistische zienswijze dat verandering in vorming en onderwijs een proces van lange adem was, nu kon men allereerst vernemen dat binnen de kortste keren de toegang van de onderste

lagen van de bevolking tot onderwijs en scholing moest worden opengebroken.

Op al die fronten van kunst, wetenschap, godsdienst en onderwijs kwam de revolutionaire aandrang volgens de auteurs van de bundel eerder van beneden uit de samenleving dan van boven, van de kant van partij of staat. Op die manier vormde het boek al direct een stevige uitdaging aan het adres van de aanhangers van het totalitarismemodel.

Maar nog onder een tweede gezichtspunt was dat het geval. In combinatie met de effecten van industrialisatie en collectivisatie leidde de culturele revolutie tot omvangrijke processen van opwaartse sociale mobiliteit. Die is immers zonder vorming en onderwijs ondenkbaar. Vanaf deze jaren kon men dan ook overal in de Sovjet-Unie segmenten van de bevolking aantreffen die er zich maar al te goed van bewust

waren dat ze de verbetering van hun sociale positie aan de revolutie te danken hadden. Hun loyale verhouding tot het regiem laat zich begrijpen: uit erkentelijkheid voor de geboden sociale kansen steunde men het regiem in weerwil van zijn dictatoriale aard. En dat is een duidelijk voorbeeld van wisselwerking tussen samenleving en staat.

Terreur en partij

De gebruikelijke verklaringen van de stalinistische terreur cirkelden alle rond de persoon van de dictator, maar varieerden in de accenten die gelegd werden. Het zou Stalin om zijn persoonlijke machtspositie zijn gegaan, reden waarom hij iedere oppositie met wortel en tak uitroeide, stelden sommigen. Anderen legden de nadruk op het ideologisch-programmatische element. Koste wat kost moest Rusland uit zijn achterlijkheid worden opgeheven en iedere twijfel aan de industrialisatie- en collectivisatiekoers hardhandig de kop ingedrukt. En weer anderen meenden dat Stalin niet anders had gehandeld dan de tsaren, want het Russische volk was er nu eenmaal aan gewend met de knoet te worden geregeerd.

Getty's boek over *The origins of the Great Purges* stelde de achtergronden van de terreur op een heel nieuwe manier aan de orde en bood impliciet een afwijkend beeld van de bolsjewistische partij in de jaren dertig. Het grootste deel van zijn studie besteedde de schrijver aan het uiteenrafelen van twee heel verschillende ontwikkelingslijnen, de ene van de zuiveringen en de andere van de ideologische strijd tegen de Oppositie.

De regelmatige partijzuiveringen waren noodzakelijk omdat de partij vanaf het eind van de jaren twintig met een enorme toename van het ledental werd geconfronteerd, voor een flink deel bestaande uit opportunisten en politiek slecht geschoolden. Daarbij deed zich bovendien het probleem gevoelen van de eigenwijze lokale en regionale partijbazen die weinig neiging hadden zich aan Moskou's directieven te onderwerpen. Voor een deel leed de partijorganisatie zeker aan omvangrijke centrum-periferie-conflicten. Al met al echter zijn de zuiveringen tot in de tweede helft van de jaren dertig betrekkelijk zakelijk doorgevoerd.

Los daarvan bestond er vanaf 1928, het jaar van het Shakhtyproces tegen een

groep 'burgerlijke' ingenieurs, een zwaar ideologisch getoonzette campagne die onder de invloed van radikaalinski's als Ezhov en Molotov steeds verder om zich heen greep. *Springer der Punkt* is nu, dat pas vanaf 1937 de ideologische campagne ook greep kreeg op de zuiveringsproblematiek, zodat daarna ieder conflict of meningsverschil en iedere frictie voortaan in termen van klassenstrijd werd uitgevochten en de van trotskisme of fascisme aangeklaagden iedere hoop op een goede afloop werd ontnomen. Binnen de kortste keren veranderde het land toen in een wirwar van aanbrengrers, verklikkers en leugenaars.

Het gehanteerde onderscheid differentiëert en nuanceert de achtergronden van de terreur en maakt het verband tussen stalinisme en terreur op die manier een stuk losser. Dat geldt ook voor de persoon van Stalin, want pas vanaf 1937, toen de radicale vleugel aan de winnende hand was, sloot hij er zich bij aan. Daarnaast is het een belangrijke verdienste van Getty's studie dat het beeld van de goed geoliede partij en van een efficiënt werkend democratisch centralisme definitief aan diggelen viel. De omvang en intensiteit van de interne conflicten, zakelijk en ideologisch, waren zodanig dat de lezer eerder een woord als chaos invalt. De Hongaars-Franse historicus Gabor Rittersporn heeft zijn beroemd geworden studie over de bolsjewistische partij in de jaren dertig dan ook precies dat accent gegeven zodat men in vakkringen van Rittersporns chaostheorie spreekt.

Boerenverzet

Een niet minder dan schokkend nieuw beeld over de collectivisering van de landbouw rijst op uit Lynne Viola's studie van nog maar enkele jaren geleden. We wisten al wel dat deze '*vestiging van het socialisme op het platteland*' inclusief de dekoelakisering, niet zonder problemen was verlopen. Het beeld dat Viola ons voorzet, is er echter één van een complete burgeroorlog tussen regiem en boerenbevolking. Deze laatste, gehecht aan tradities en godsdienst en alleen daarom al uitgesproken anticommunistisch, peinsde er niet over de verworvenheden uit de laatste halve eeuw (opheffing van de lijfeigenschap, Stolypinhervormingen, verdeling van het grootgrondbezit) zonder slag of stoot prijs te geven.

Allerwegen kraaide de rode haan en gingen partij- en regeringsgebouwen in vlammen op, er werden duizenden moordaanslagen op partijfunctionarissen en kolchozemedewerkers gepleegd, kortom er heerste een complete boerenterreur als antwoord op de maatregelen van het regiem.

Een dergelijk omvangrijk verzet is nauwelijks in overeenstemming te brengen met het totalitarismemodel, omdat daarin juist noties als succesvolle onderwerping en gelijkschakeling overheersen. Viola's studie sluit uitstekend aan bij wat de Duitse historicus en aanvoerder van de revisionistische richting met betrekking tot het Derde Rijk, Martin Broszat, *Resistenz* heeft genoemd en in een omvangrijk wetenschappelijk project heeft bestudeerd. Hij verstaat er de vanzelfsprekend afwerende reactie onder die (een deel van) een samenleving vertoont zodra men geconfronteerd wordt met ingrepen van bovenaf die strijdig zijn met het zelfverstaan of met enig economisch of sociaal belang van de betrokken groep. Maar ook de wisselwerkingsnotie is in dit geval van toepassing. Want toen Moskou in 1935 een nieuw statuut over de agrarische verhoudingen uitvaardigde, bleek dat het regiem flink wat concessies had moeten doen in de vorm van boerenrecht op individueel grondbezit en vee. Meer dan een Pyrrusoverwinning was het daarom niet te noemen.

Loyale mentaliteiten

Op een plek in de onherbergzame Oeral waar ijzererts gevonden werd, verrees in de *middle of nowhere* en binnen het tijdsbestek van een decennium een fabrieksstad van enkele honderdduizenden inwoners, Magnitogorsk, *Magnetic Mountain*, en dat is ook de titel van het prachtige boek dat Stephen Kotkin wijdde aan dit experiment, dat één van de paradepaardjes van de Sovjet-Unie moest worden.

Zeker op het vlak van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis is dit boek de grootste uitdaging van het totalitarismemodel tot nu toe. Kotkins stelling: de bevolking van Magnitogorsk was ervan overtuigd de voorhoede van een nieuwe, socialistische beschaving te zijn. De ondertitel van het boek luidt daarom ook *Stalinism as a civilization*. Men had het gevoel in de opbouw van een moderne industriële wereld de fakkel van de Verenigde Staten te hebben overgenomen en de *American dream*

zelfs te zullen gaan overtreffen omdat in Magnitogorsk immers de klassenstrijd en de Russische achterlijkheid definitief werden overwonnen. Het optimistisch en progressief karakter van de collectieve mentaliteit die de dragende factor in het experiment was, brengt de schrijver er uiteindelijk toe voor het stalinisme een plaats in te ruimen in de Europese traditie van utopisme en Verlichtingsdenken. Daarmee is het gebruik van de term beschaving dan ook gerechtvaardigd.

Hoezeer een dergelijke voorstelling van zaken strijdt met de in alle opzichten afwijzende en veroordelende visie in het totalitarismedenken behoeft geen betoog. Daarin overheersen immers noties als repressie en onvrijheid, terwijl het volgens Kotkin in Magnitogorsk en in het stalinisme óók ging om 'een bewogen en bewegende sociale geschiedenis'.

In weerwil van de bewondering die Kotkins erudiete studie allerwegen opriep, zijn er toch ook een paar zwakke kanten in zijn opvatting aan te wijzen. Zo was het geval Magnitogorsk eerder uitzondering dan regel. Het experiment werd in talloze opzichten door de partijtop gekoesterd en voortgetrokken. En wat de nieuwe bevolking betreft: die werd deels uit de Komсомol en andere communistische organisaties gerekruteerd, en bestond voor een ander deel uit mensen, wier carrière was vastgelopen en die in de Oeral nieuwe kansen vermoedden. Generaliseerbaar voor de hele Sovjet-Unie zijn de conclusies van Kotkin dus zeker niet.

Veel aandacht heeft ook een tweede mentaliteitshistorische studie getrokken, de uitgave, eerst in het Duits, daarna ook in het Engels, van het dagboek van Stepan Podlubnyi. Stepan was afkomstig uit een milieu van welgestelde boeren, zijn vader werd 'gedekoelakiseerd' en voor een aantal jaren verbannen. Stepan zelf vertrok naar Moskou, kwam in de fabriek te werken, volgde allerlei cursussen en werd ten slotte zelfs toegelaten tot een hogere, medische opleiding. Een typisch voorbeeld dus van de hierboven al aangeduide opwaartse sociale mobiliteit. De tekst van het dagboek laat zien hoe zo'n jongeman zich volledig met de communistische en stalinistische doelen ging identificeren. Voor Stepan bestond er geen privéfeer, ook het persoonlijke was politiek. En in die éne alomvatten-

de politieke wereld stonden twee partijen tegenover elkaar. De communistische die de toekomst had en waarin Stepan heilig geloofde, en de achterlijk-Russische die hij verachtte en waarvan hij de ondergang verhoopte.

Langs lijnen van een dergelijk manicheïsch wereldbeeld kan Jochen Hellbeck, die het dagboek ontdekte en uitgaf, bij voorbeeld de verhouding van vader en zoon Podlubnyi interpreteren. Hier is geen sprake van een psychologisch te duiden vader-zoon conflict, maar in de ogen van de zoon stonden slechts een *good* en een *bad guy* tegenover elkaar als vertegenwoordigers van het nieuwe en het oude Rusland.

Besluit

In de wereld van de vaklui en daarbuiten riep het optreden van de revisionisten vooral in het begin soms heftig verzet op. Wie zich in die polemieken wil verdiepen kan er onder andere de jaargangen van de *Russian Review* op naslaan. Allengs zijn de tegenstellingen echter een stuk minder geworden en is veel van wat ooit schokkend nieuw leek in de wetenschap over het twintigste-eeuwse Rusland opgenomen. Het minste wat men moet vaststellen is wel, dat het revisionisme de eenzijdigheid van de politicologische en politiek-historische concentratie op staat en partij heeft overwonnen en heeft gedemonstreerd hoe ook de Sovjet-Unie ten tijde van Stalin vele sociaal- en cultuurhistorisch bepaalde gezichten vertoonde.

Dit betekent nog helemaal niet dat het totalitarismeconcept voor eens en voor al in de prullenmand zou moeten verdwijnen. Wel dient het belang ervan te worden beperkt. Misschien heeft de Britse politiek-filosoof Simon Tormey de kwestie het scherpst als volgt geformuleerd (in *Making Sense of Tyranny. Interpretations of Totalitarianism*, Manchester en New York 1995). Tormey maakt een onderscheid tussen een zwak en een sterk totalitarismeconcept. Het laatste is te pretentius, zo luidt zijn argumentatie, want het doet alsof de hele sovjet-werkelijkheid eronder te vangen zou zijn, alsof het de partij- en staatstop, vooral in Stalins tijd, metterdaad gelukt zou zijn de zaken naar haar hand te zetten. Dat is niet het geval geweest en met name tegen die voorstelling van zaken was het revisionistisch verzet, zeker aanvankelijk, gericht. Maar een zwak totalita-

Over ontstaan en ontwikkeling van het totalitarismedebat:

Wolfgang Wippermann, *Totalitarismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt 1997).

Paul Luykx, 'Een concept ondermijnd. Nieuwe literatuur over totalitarisme', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997) 500-529.

Over het revisionisme:

Manfred Hildermeier, 'Interpretationen des Stalinismus', in: *Historische Zeitschrift* Band 264 (1997) 655-674.

Manfred Hildermeier, 'Revision der Revision? Herrschaft, Anpassung und Glaube im Stalinismus', in: idem (ed.), *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg* (München 1998) 17-33.

Stefan Plaggenborg, 'Die wichtigsten Herangehensweisen an den Stalinismus in der westlichen Forschung', in: idem (ed.), *Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte* (Berlijn 1998) 13-33.

In het artikel zijn de volgende boeken met name genoemd:

Sheila Fitzpatrick (ed.), *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931* (Bloomington en Londen 1978).

J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party reconsidered, 1933-1938* (Cambridge enz. 1985).

Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York en Oxford 1996).

Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1995).

Jochen Hellbeck (ed.), *Tagebuch aus Moskau 1931-1939* (München 1996).

rismeconcept, dat zich beperkt tot de doelstellingen, intenties en strevingen van de politieke elites – met alle desastreuze gevolgen vandien – is heel wel te verdedigen en op dat beperkte niveau nog steeds als een heel geschikt onderzoeksinstrument te beschouwen.